

SELYEM ZSUZSA

A KORTÁRS IRODALOM OPCIÓI A POSZTKOM KAPITALIZMUSBAN

...még mindig
működnek a hajdani
pártállami diktatúrában
kialakított reflexek: a
kritikai viszonyulás
hárítása, a
globálkapitalizmus
hatásiszonyból fakadó
igenlése és a piac
babonás tisztelete.

Akik azt tartják, hogy az emberi állat eredendően gonosz, nem akarnak mást, mint megszelídíteni, hogy a tőke körforgásának szolgálatában mogorva alkalmazottat és deprimált fogyasztót csináljanak belőle.¹

ALAIN BADIOU

■ 1989 óta Kelet-Európában a pártállami diktatúrákat felváltotta az úgynevezett szabadpiaci versenyre épülő demokrácia, ám milyen könnyű kimondani vagy leírni a szót, hogy „felváltotta”, éppoly zavaros, átláthatatlan folyamatokat jelöl (takar el). Mivel e dolgozat elsősorban egy művészi forma, az irodalom lehetőségeit próbálja fölbecsülni abban a társadalmi erőterben, amelyet „posztkom kapitalizmusnak” nevezek, ezen kusza, matt folyamatok (a politikai hatalmak szerkezetének alakulása, az anyagi erőforrások mozgatása) mélyebb elemzése elmarad, ami joggal kelt majd olvasóimban hiányérzetet – ha e hiányérzetnek újabb szövegek lennének az eredményei, amelyek például a konzumirodalom társadalmi hatását vizsgálják interperszonális, civil felelősségvállalás, fogyasztói szokások vagy bármi más terén, akkor esetleg azt gondolhatnánk (pillanatnyi örömtüntől elragadtatva): van remény.

Azért a „posztkom kapitalizmus” megnevezést, még ha a mélyebb elemzés, ígéretemhez híven, el is marad, röviden tisztáznám: a kelet-európai diktatúrákat az általam olvasott kortárs filozófusok nyomán nem nevezem kommunista rendszerek-

A Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rendezte Kultúra és piac. Kritikai perspektívák a kultúra és gazdaság kapcsolatainak történeti és jelenkori vizsgálatához a kulturális fordulat után című konferencián, 2009. november 28-án elhangzott előadás szerkesztett, pontosított változata.

nek, mivelhogy a tulajdonhoz való viszony az ő regnálásuk idején sem változott meg (az anyagi javak és a munkaeszközök csupán átkerültek a monolitikus és zsarnoki pártállam kezébe), így a kapitalizmus története ezen régiókban is töretlen. Megtörni ezúttal is a hatalomnélküliek törtek meg: a „posztkom” értelmetlen, tört szavával olyan hatalmi formációt jelölök, amely arra épült, azt próbálta akár erőszakos eszközökkel is társadalmi konvencióvá tenni, hogy működési módja éppen az ellenkezője volt öndefinitív deklarációinak: egyenjogúság helyett tökéletes kiszolgáltatottság a zsarnoki hatalomnak; testvériség helyett az emberek egymás ellen manipulálása; szabadság helyett teljes körű kontroll, cenzúra és erőszakos megtorlások; a demokratikus társadalmi viszonyok fáradságos fölépítése helyett pedig fejlődés-szónoklatok.

Mai, kelet-európai társadalmi viszonyainkban (nyilván nem egyformán az egész térségben) még mindig működnek a hajdani pártállami diktatúrában kialakított reflexek: a kritikai viszonyulás hátrítása, a globálkapitalizmus hatásviszonyból fakadó igenlése és a piac babonás tisztelete. Elfojtott, elhanyagolt érzelmi történetünk még mindig azt dobogja: a kritikát korlátozhatatlan megtorlás követi (és tény, hogy olykor követi); semmi nem elviselhetlenebb, mint a szegénység; s ha a csillogás ára a gondolkodás feladása, nosza hagyjuk abba a gondolkodást, úgysem vezet sehová; nem látjuk át a piac szempontjait, hogy mit emel fel, és mit tipor el, de ennél demokratikusabb formát nem sikerült az emberiségnek kitalálnia, és bizonyára valóban azt veszik az emberek, ami jó nekik.

S csak ámulunk, hogy a könyvszakma karácsonykor Dan Brown legújabb bestsellerétől várja a megváltást.

Ami kevésbé metaforikusan fogalmazva így hangzik: nem maradt a nyilvánosság előtti ügyeinknek zsebkendőnyi területe sem, amely a piactársadalom fogyasztókat manipuláló üzeneteitől független volna. Boris Groys világos szavaival: a művészet, ahelyett hogy megváltoztatná a világot, csak szépítgeti.

De miért is kellene a művészetnek megváltoztatnia a világot?

■ Nem lejárt (kudarcot vallott) idea ez? Egyáltalán, miért kellene a művészetnek bármit is tennie a világgal?

Jó, tennie tényleg nem kell, éppen elég, ha létezik – de ha létezése nem több, mint amit a kritikátlanul elfogadott politikai meg piaci realitás (a politika és a piac által konstruált realitás) promovál, akkor semmiben sem különbözik a megrendelésre készült fogyasztási cikkektől. Ha a művészet is áru, a gondolat, az álom, a képzelet, ami mindenkire eljuthat, alávetett a profitorientált kereslet–kínálat logikának. Kétségkívül ez is egy logika, a baj, hogy csak egyetlen logika. Az a valami, ami leírható egyetlen logikával, holtbiztos, hogy nem élet.

Átfordítva pozitív megközelítésbe: a művészet révén az ember racionalizálhatatlan dolgokat csinál, határokat lép át, egyszerre többféle logikát követ, anélkül hogy ezek a logikák egzakta módon (például árban) kifejezhetőek volnának. Ahhoz, hogy egy adott áruhoz az ember hozzájusson, kőkemény feltételnek kell megfelelnie: birtokolnia kell a kiszabott pénzmennyiséget. A művészet viszont nem osztályozza semmiféleképpen sem az embereket: nincs az a feltétel, amelynek eleget téve te több eséllyel indulsz egy műalkotás befogadásakor, mint a szomszédod. Senki nem érti tökéletesen, ergo mindenki értheti részlegesen. Nem hibátlan okfejtés ez, de az emberiség nagy közös képzelgése, nyers anyagi létét meghaladó agyfunkciói a gyakorlatban így működnek.

Ha a művészet áru, vége a közös szellemi kalandnak. Pusztán a privát szférában² fogalmazódhat meg az a koncepció, életstílus, etika, érzelmi érettség, amely ellenáll a fogyasztás mindent előzőnlő trendjének, melynek eredményét nem lehet túldra-

matizálni: bolygónk energiakészletének őrületes kizsákmányolása, ökológiai katasztrofák, éhínség sújtotta övezetek, milliók munkanélkülisége, folyamatos háborúk és további fegyverkezés.³ Arra nem érdemes túl sok szót vesztegetni, hogy mennyire tehetetlen ezekkel a folyamatokkal szemben az egyén, és az is evidens, hogy az a művészet, mely csak önmagát keresi, nemhogy még tehetetlenebb, de nem is gondolja, hogy tennie kellene valamit.

De ha nem, akkor minek?

Terápiára ott van a pszichológia (ha van pénzed).

Szórakozásra ott van – ha van pénzed – a *global entertainment* (melyre – lásd a 2. lábjegyzetet – kéttrillió USD-t szánt 2011-re az Egyesült Államok, melynek 0,5 százalékaival meg lehetne állítani a globális fölmelegedést).

A művészetet arról ismered fel, hogy bárki is vagy/vagyok, téged/engem akar, nem a pénzedet. Ami azt jelenti: ha te nem vagy, ha te nem vállalod magad, nem kérdezed őt, nem nézel rendesen rá, nem figyeled meg hangjait, ő sincsen. Nem szóokol a falaknak. Nem áriázik a fürdőszobában. Nem kacérkodik a kamerának. Létét kockáztatja a veled való viszonyában.

Ahhoz, hogy megértsd, persze neked is kockáztatnod kell, kockáztatnod a szórakoztatóipar kijelölté pontos helyedet a létezők rendjében, ezt a kézenfekvő, közheyles és illuzórikus biztonságot, amellyel ott állsz, hogy belőjenek mint társadalmi státuszod, életkorod, bőrszíned és nemed szerinti célcsoportod egy példányát. (Ha jól sejtem [bizonyára vannak erre vonatkozó felmérések], a szórakoztatóipar identitástényezői ezt a sorrendet szabják meg [státusz, életkor, bőrszín, nem], hiszen ezek a tőkekompetenciád markerei.)

A művészet viszont nem kér, nem állít, hanem kérdez. Hiszen nem tudja előre, ki vagy. Azt viszont tudja, hogy az identitástényezőök hierarchiája a hatalmaskodást, a mindegy-mihez-alkalmazkodást, a gondolatszegénységet, a fantáziátlanságot, a köztötségeket szolgálja, és azon van, hogy ezeket átlépje, átformálja, feloldja, szabaddá tegye. Ha a művészetek elméletei szeretik is olykor a hierarchiákat, a művészetek nincs mit kezdjenek velük. Az alá- és fölrendeltségi viszonyok, amelyeket a fogyasztói társadalom oly igen kedvel, úgy aránylanak a művészetekben fölsejlő emberi relációkhoz, mint az összeadás-kivonás az összes értelmezhető művelethez a matematikában.

Vásárlásra születünk?

■ Persze, ha valakit kora gyerekkorától fogva gyorsételekkel tömtek, aligha fog valaha is új ízeket megkóstolni, s ha netán mégis megkockáztatná, nem lesz ízfokozókhöz szokott ínyére sem a tradicionális, sem a kísérletező szakács egyetlen főztje sem.

Vagy a korábbi matematikai párhuzammal: ha valaki csak összeadni meg kivonni tud, hiába mutatják neki a differenciálegenleteket.

És ez jogos.

Ha viszont lenézzük azokat az embereket, akik gyorsételeken nőttek fel, akik nem tanulhattak, akik kiszolgáltatott és elviselhetetlen életük ellen csupán a kábullal bírnak védekezni, nem teszünk mást, mint szolgálalkúen követjük a profitideológia értékrendjét: csak az számít, aki kellő anyagi háttérrel rendelkezik ahhoz, hogy tanuljon, kulturális termékekre költson, kifinomult helyekre járjon stb. Mi sem egyszerűbb, mint látni a szappanoperák stupiditását – de mit teszünk az ellen az általános gettósítási folyamat ellen, amellyel a profitorientált hatalom minden egyes emberi megnyilvánulást külön kategóriába dobozol?

Nyilvánvaló, hogy könnyebb eladni, simábban meghatározható a célcsoport, ha valamiről tudható, hogy dráma, akció, szex, krimi, érzelmeskedés, tudomány vagy szalmakalap. Ráadásul az érzelmek száműzetése a szappanoperákba azzal a közvetett haszonnal is jár a profitszerző hatalom számára, hogy a mozdulatlanság a képernyőkhöz ragadt emberek érzelmi kiskorúságra szocializálódnak, s ezen érzelmi kiskorúság a politikai választások idején kiválóan gyümölcsözik számukra.

Érzelmi érettség nélkül – mivel ki van téve a manipulációnak – az információk hitelességét sem bírja az ember megállapítani. 1989 után a szabaddá vált kelet-európai országok szabaddá vált állampolgárai körében töretlen a konszenzus, amellyel akceptálják országuk félmúltjára vonatkozóan a „kommunizmus” kifejezést. Teljesen ésszerűtlen, mégsem ostoba, sokkal inkább megvezetettségről árulkodó a dolog: elfogadni egy hazug, diktatórikus hatalom önmegnevezését, egy olyan hatalomét, amely a második világháború befejeztétől 1989-ig gyakorolta az egyeduralmat, önkényt, erőszakot és általános megfigyelést, amely társadalomban messze nem töröltetett el sem a tőke uralma, sem a magántulajdon, pusztán egy másfajta ideológia szerint részesültek belőle az adott ideológia elitjei. A romániai létező szocializmusban például a legkevésbé sem egy új, demokratikus társadalmi rendet üdvözölhetünk, hanem a legreakciósabb régít, melyben az uralgó elit mindazzal élt, amivel a leváltott korábbi: nacionalizmus, vadászat, családi vagyongyarapítás, nepotizmus, vallási expanzió (ortodox templomok örült iramban való építése), megalomán hatalmi szimbólumok a nyilvános tér uralására stb.

A kelet-európai diktatúrák kommunizmus fedőnévvel működtek – és a fejlett nyugati országok csont nélkül kollaboráltak ezen fedőnév használatában. 1989 után derült ki, mennyire megéri: a kommunizmus szó így egyértelműen diszkvalifikált lett, tehát nem állt fenn az a lehetőség, hogy a társadalmi folyamatok olyan irányt vegyenek, amely nem a profitlogikára épül. A mai Kelet-Európa állampolgárai a legalázatosabb alattvalói a kimmersz egyeduralmának: itt minden, ami nem csillog, vagy ami lemondással járna, a gyűlölt, szürke, szegény évekre emlékeztet.

Minden, ami nem kifejezhető anyagi értékben, a hazugságra emlékeztet.

Kelet-Európában megmosolyogják a hatvanas évek nyugati kapitalizmuskritikáját, itt az elmélet egyenlő a ködevéssel, valóságelferdítéssel, manipulációs szándékkal. Okkal teszik, hiszen ez ment óvodától egyetemig több mint negyven éven át. A hatásiszony foglyaiként viszont érzékelhetetlen az a sokrétű, céltudatosan fölmért, érzéki és anyagi manipuláció, amelyre alapoz korunk társadalmi berendezkedése, hogy hatalmi struktúráját megőrizze. Az emberek itt szabadságként élik meg a behódolást a mindenfelől áradó reklámok propagandájának, a vásárlást pedig katarzisként, holott a nyomában keletkező feszültség már rég átlépte a privát szférába tuskolható határt, s már nem pusztán az egyre reménytelenebb munkába hajszolás, modern rabszolgaság jár vele, hanem a munkanélküliség, a kivetettség, a társadalmi feszültségek, ökológiai mizéria. Persze mindez üres dumának hat a plázák aktuális szlogenjei mellett, egyet idézek, megragadó a cinizmusa: „Vásárlásra születünk.”

A vásárlásra felszólító reklámok egyre professzionálisabban foglalnak el minden valós és virtuális felületet. Ha azt akarod, hogy lássák, mit művelsz, ezek nyelven kell beszélned.

Ha az ők nyelvét beszéled, már nem azt mondd, amit akartál.

Azok a művészek, akik hisznek a piac úgynevezett szabad voltáról szóló mesében, és a kereslet-kínálat törvényét minden befolyásolástól mentesnek képzelik, reprodukálják a kapitalizmus megosztó, az anyagi tőkével nem rendelkezőket a társadalomból kirekesztő logikáját (és vagy sikeresek lesznek, vagy nem, vagy megtolvasodnak, vagy nem).

Korunk egyik jellemző babonája, hogy egy milliós példányszámban eladott regényben, bármilyen stupid, érzéketlen és kiszámítható legyen is, „kell hogy legyen valami, hiszen miért pont ez lett sikeres, és nem másik ezer, ugyanebben a témában”. Pedig egyszerű a válasz: merő véletlenségből. A másik ezer is pont ilyen jó szolgálatot tett volna a kiadónak, annak nagyjából mindegy is, melyiket választja, az egész ügy Casanova zseniális és cinikus társadalmifeszültség-oldó találmányához köthető: az uralkodó osztálynak az az érdeke, hogy mindenki a dúsgazdagságot tekintse a legfőbb értéknek (1), nem lehet mindenki dúsgazdag (már csak azért sem, mert akkor kitől szednék el az utolsó fityingjét is) (2), viszont (1) és (2) látványos ellentmondása jobb, ha nem vezet felforduláshoz, ergo adjuk meg hát a népnek a dúsgazdagságról álmodozáshoz való jogot: a lottót. Visszafordítva a kortárs regények esetére: írjanak csak olyasféle könyveket, amelyek bestsellerekké válhatnak, egyikre közülük majd rámosolyog a szerencse, a többiek meg legalább nem törik a buksijukat mindenféle kiszámíthatatlan ügyeken.

Ha az emberek közötti viszonyt az anyagi javak közötti viszony foglalja el, lehetetlenné válik a közös nyelv, a közös problémák föltárása, és ezzel lehetetlenné válik a szolidaritás. Na és pont ez volt a cél. Az embereket a passzív identifikáció kényelme és vágya ösztönzi folyamatos vásárlásra, hiszen kedvenc márkáik, magazinjaik, horoszkópjaik és kulturális termékeik nélkül nem tudnák, kik is ők (és ezt a nem tudást szégyenként élnék meg, hiszen egyre inkább erre szocializálja őket az agresszív versenyt propagáló, anyagiaskolarendszer). Az ember – írta Guy Debord a hatvanas évek meghatározó művében, *A spektakulum társadalmában*, mely magyarul, jellemző módon, először 2004-ben volt olvasható Erhardt Miklós képzőművész kiállításán, az ő fordításában⁴ – „minél készségesebben ismer rá igényeire azokban a képekben, amelyeket az uralmon lévő rendszer felmutat neki, annál kevésbé érti saját létét és saját vágyait”.

Az árva szöveg

■ A problémázó, a közös nyelvet keresgélő (és nem adottnak vélő) Jacques Rancière terminusát használva: a *demokratikus beszédmód*⁵ viszont láthatatlan, pont azokhoz nem jut el, akikkel a legtöbb megbeszéltnivalója lenne. A leginkább kiszolgáltatottak szüntelenül vásárolgatják a ready-made identitásukról gondoskodó termékeket, s nincs mód észrevenniük, hogy meg vannak fosztva még attól is, hogy vélt identitásukat artikuláltan megvédjék.⁶

A tizenkilencedik század folyamán, amikor az irodalmi professzionalizáció kialakult, és az írók, privilégiumaiktól nem akarván megválni, a hatalmi elittől (egyház, arisztokrácia) való függőségüket a pénztől való függésre váltották, egy olyan irodalmi diskurzust fejlesztettek ki, amely képes volt mindazon dolgokról beszélni, amelyek az emberek többségét érdekelhették. Jacques Rancière írja, hogy a demokratikus korszak regényeit nem Hugo vagy Zola írta (mint várnánk), mivel náluk az emberek története alá van rendelve egyetlen szólamnak, az egyedüli narratívának. A szociológia hosszú évekig az ő érzékenységük nyomán haladt, ugyanakkor átvette a narrációs technikájukat, ami azzal járt, hogy megfeledeztek a forrásaikról. Másfelől, folytatja Rancière érvelését, *A nyomorultakat* el lehet vetni mint a társadalomra hatástalan esztétizálást (az olvasásban kimerülő szolidaritást, széplelkűséget), de vannak regények, ilyen például az *Ulysses* Joyce-tól vagy Virginia Woolftól a *Hullámok*, melyek anélkül hogy szociális gesztusokról beszélnének, megvalósítják az egyenlőséget a több, heterogén hang révén. Ő maga amikor a *La nuit des prolétaires*-t (A proletárok éjszakája) írta, inkább a *Hullámok* többszólamú szerkezetét követte.⁷

Ha irodalmon elsősorban nem könyvipart vagy iskolai tantárgyat értünk, hanem művészeti formát, akkor nincs mit kezdenünk olyan szövegekkel, amelyek a meglévő hatalmi struktúrát legitimálva/olvasójukat leigázva az egyoldalú, kioktató, elbűvölő beszédet működtetik. Rancière az irodalmat az elbeszélhető korábbi határainak kitolásaként, az egyéni és közösségi tapasztalat lehetőségeként gondolja el – összhangban azzal a felismeréssel, hogy általában az esztétika az érzéki felosztása („le partage du sensible”), a megnyilatkozás új formáinak kidolgozása, a múlthoz fűződő kapcsolat új rendszere. A Platón kidolgozta állam-konceptióval szemben (amelyből, már unjuk is, de igaz, és kell is a gondolatmenetünkhöz: a költők száműzettek volna) a demokrácia szerkezete nem csupán a hatalmi viszonyok megváltozásán alapszik, hanem az érzékelhető közössé tételén. Tovább megy: a demokrácia az árva betű tartománya, az írásé, ahol a törvényt az árva betű, az élő közösség élő szövege hozza.⁸

Az árva betű tartományában nem tudni, és nem is lényeges, hogy ki a szerző. A szöveg nem tulajdon, hanem élő, önmagát a változásnak kitevő és változásokat előidéző forma. Az árva szöveg humoros, mert ha akarja, ha nem, leleplezi a pöffeszkedő, önelégült monológot, a szerzői bírívgyat, a mindentudás pózában hivalkodó ignoranciát. Ahogy Joyce *Ulysses*ének e pompás kis párbeszédében történik:

„– A pénz hatalom, ha annyit élt, mint én éltem. Tudom, tudom. Ha a fiatalság azt tudná. Hogy is mondja Shakespeare? Tömd meg az erszényedet.

– Jago – dörmögte Stephen.”⁹

Az árva szöveg leginkább egy olyan előadásformához hasonlít, amelyben mindenki részt vevő. Az olvasó nincs a szégyenteljes (a görög etika óta szégyenteljes) passzivitásra kárhoztatva. Az árva szöveg úgy hat, mint a részvételen alapuló színházi előadás, amelyről Rancière a *Le spectateur émancipé* (Az emancipált néző) című könyvében beszél.¹⁰ Itt a közösséget nem kívülről kapott, a megosztás (többnyire a közös ellenségképből levezetett) logikáját érvényesítő, azonos identitású egyének érdekszövetsége hozza létre, hanem az adott (politikai és fogyasztói hatalom által működtetett) határok kitágítása: a közösség itt létrejön az esztétikai-érzelmi konstrukció révén. Nem vagyunk egyformák, nem beszéljük ugyanazt a nyelvet, nem értjük ugyanúgy az iróniát, nem hat ránk a szexualitás vagy a félelemkeltés ugyanolyan mértékben – az árva szöveg viszont nem is várja el tőlünk ennek az ellenkezőjét. Lépésről lépésre kialakul viszont egy olyan közösség, melyet minden egyes résztvevő, bármilyen is legyen ő, alakított éppolyanná, amilyen lett.

Kubizmus, impresszionizmus, absztrakt eksperszionizmus, modernizmus, posztmodernizmus, kávázó, shop¹¹

■ A huszadik század elejének progresszív művészi irányzatai egyre inkább belesimulnak a fogyasztói kultúrába. Artur Zmijewski kortárs lengyel képzőművész, aki performansaival, filmjeivel a félmúlt kérdéseit feszegeti, fölmutatja az emberi testnek a profitorientált hatalom általi esztétikai modellálását,¹² a művészet tudását, *trouvaille*-ait, mesterségbeli finomságait, és határokat figyelmen kívül hagyó viselkedési formáit hasznosító kapitalizmusról beszél: „A művészeti életből globális nagyvállalat lett – egyike a legnagyobbaknak és legsikeresebbnek a kulturális gyakorlatok monopolizálásában és ellenőrzésében, illetve abban, ahogy ezeket áruvá alakítja, és jó haszonnal kereskedik velük. Nem meglepő, hogy az ilyen »láthatatlan gyakorlatok«, amelyeket a művészet feltalál, »megfertőzik« a társadalmi testet. Belakják és természetes részévé lesznek. Az uralkodó nézet az, hogy a művészet kritizálja a kapitalizmust. Pedig úgy is lehet, hogy éppen a kapitalizmus tanulja el a transzgresszív, könyörtelen viselkedést a művészettől. És persze a csábítás és a vonzás

»szoft« stratégiáit is. Talán a művészet tanította meg a kapitalizmusnak, hogy a fizikai vonzerő, a szexepil elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy-egy tárgy a vágy tárgya legyen – azaz hogy áruvá váljon? Talán a szakrális művészet tanította a kapitalizmusnak, hogy szakrális képeken és kontextusokon keresztül fetisizálja az árut, tegye azt kultikus tárggyá? [...] Talán részben a művészet a felelős a társadalmi tehetetlenség érzésének terjedéséért is? Az olyan társadalmi tevékenység-modellért, amelynek hatásai sehol nem jelennek meg, amely annyira híg, hogy elidegeníti az embereket az eredményétől és legitimálja a haszontalanságot? Talán a művészet a haszontalanság kulturális modelljeit produkálja, és segít, hogy a társadalmi problémákért a teljes felelősséget a politikusokra hárítsuk?”¹³

Talán léteznek, csupán én nem találtam rá azokra a hasonlóan világos és független művészi koncepciókra, melyeket kortárs kelet-európai írók, költők fogalmaztak meg. Az irodalomban egyébként is ott van az az alapellentmondás, hogy ugyanazokból a szavakból dolgozik, amelyekkel el tudná mondani, hogy mit csinál. A koncepció maga a mű, s ennek akár örülni is lehet. Ám igen kevés szó esik arról, hogy miért ne engedjük magunkat, olvasókat elszédíteni a fogyasztói kultúra ravasz vonzásaival dolgozó művektől.

Visszatérve a diktatúrákon éppenhogy túlesett kelet-európai társadalmakhoz, azt tapasztaljuk, hogy igen kevésbé tudatosult (a korábban emlegetett „kommunizmustól való hatásiszony” miatt) a többség diktatúrájának veszélye, mely kizár, kirekeszt mindenkit, aki nem illik az adott konstruált identitásba. Emma Goldmann írta: „Egy diktátor hatalmánál csak egy osztály hatalma veszélyesebb; a legszörnyűsegebb pedig a többség zsarnoksága.”¹⁴

A posztkom irodalmi intézmények (egyetemi tanszékek, folyóiratok, írószövetségek) térségünkben részint a pártpolitikai struktúrákat másolják, részint a piactársadalom működését próbálják imitálni. S csodálkozunk, hogy például Magyarországon miért van megduplázva az írószövetség (még fiatal írók szövetségéből is kettő van, könnyen átlátható pártpreferenciákkal), és miért, hogy egymásnak ellenségei. Ámuldozunk, hogy a diktatórikusan konstruált irodalomszemlélet, mely az adott identitást propagálókat támogatta, minden mást tiltott vagy maximum megtűrt, miért is nem szűnik meg a szabad piac szabad világában, ahol a fogyasztók döntenek, mire adják ki a pénzt.

Pedig egyszerű: a fogyasztó nem dönt, hiszen a mindent előzőnlő reklámoktól nincsen hogyan látnia a különféle opciókat, vakon veszi meg a számára előírt terméket. És egyre mélyebben van benne partikuláris identitásában, egyre kevesebb az esélye, hogy kimerészkedjen belőle, egyre jobban kénytelen artikulálatlanul gyűlölni a másmyeneket, egyre inkább identitásának őrző-védő, paramilitáris cégeiben látja biztonsága garanciáit.

Persze, jó az, ha az író nem beszél, csak a műve – de mi van akkor (most), ha a műve semmilyen formában nem tud eljutni a műértő eliten kívül senkihez? Aligha elfogadható, hogy a hihetetlenül gazdag, izgalmas irodalmi múlt és jelen csupán az iskolák etnokultikus-előíró tárgya, az egyetemek társadalomtörténeti-filozófiai-médiaelméleti *mischungja* maradjon. Az olvasók pedig a piackonform könyvpiari termékek butító bővületében.

Kérdések, válaszok

■ **Fekete László** (Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságtudományi Központ): Kicsit pesszimista következtetést vont le a populáris és a magasirodalmi kultúra elválasztásából. Nem értek az irodalomhoz, olvasni szeretek, de szerintem az a helyzet, hogy ez az elválasztás mindig is létezett, ebben az irodalmi közegben élünk, dolgozunk,

olvasunk. Nem kellene ezt a tényt összekeverni azzal, hogy milyen szervezeti formák vannak, hogy mondjuk Magyarországon vagy akár Romániában hányféle irodalmi szövetség van, és ez milyen értékek mentén rendeződik. A két világháború közötti időkből fel lehetne sorolni a magyar irodalmi egyleteket, a Kisfaludy Társaságot, a Petőfi Társaságot vagy a Nyugat körét, ezek ugyanúgy értékszempontra szerint szerveződtek. Nem látom azt az újszerűséget, új kihívást a fölvetett kérdésben, amit ilyen drámaian kellene fölvetni.

S. Zs.: Először is hadd jelezzem, hogy szerintem mindig van hatalmi aspektusa is annak a szemléletnek, amely csupán a szakértők hozzászólását veszi figyelembe – ezért külön örülök annak, hogy kérdéssel tisztelt meg. Bírálata komoly, válaszom is megpróbál az lenni: abban kétségkívül igaza van, hogy populáris irodalom és magasirodalom szétválasztása nem újdonság, viszont én részint nem is állítottam, hogy az volna, részint pedig nem populáris és magasirodalomról, hanem piackonform és autonóm irodalomról beszéltem. Az előbbi szétválasztás adottnak vesz egy szociálisan leírható szerepkört: a magasirodalom a társadalom kivételezett csoportjai számára van fönntartva, a populáris pedig mindenki másnak. A piackonform (kommersz) művészet nem azonosítható a populárisal: a piackonform kiszámítható, adott recept szerint van legyártva, autonómiája nulla, viszont populáris lehet egy teljesen új, kísérletező, paradigmaváltó mű is. Ami pedig a drámaiságra esetleg okot adhat, az az, hogy generációk arra szocializálódnak, hogy észrevétlenül lenyeljék a fölkinált fogyasztói ideológiát, és a művészet ehhez hol asszisztál, hol tippet ad, hol elvonul a maga biztonságosnak vélt intézményeibe.

Losonczi Alpár (Belgrádi TE, SZTE BTK Filozófia Tanszék): Nekem mint Rancière és Debord szisztematikus olvasójának nagy örömet okozott az előadás, főként amit a demokrácia és az irodalom viszonyáról mondott. Annyira tetszett, hogy már kezdem szégyellni magamat, és elhatároztam, hogy szórszálhasogató, köztözködő kérdéseket fogok föltenni, kettőt. Az első az, hogy kapitalizmus és piac nem kicserélhető fogalmak, az előbbi leíró, utóbbi normatív fogalom. A másik kérdésem Rancière-rel kapcsolatos: azt kell tudni róla, hogy az Althusser-iskolának egyik legfontosabb oszlopa volt, de egy idő után eltávolodott tőle, van is egy híres írása erről. Sok vonatkozásban indokolt behozni őt kultúra és piac témájában, de van egy probléma: Rancière mintha azt sugallná, hogy mivel a kapitalizmus bírálata megbukott, legalábbis léket kapott, a valóság csak kapitalista lehet. S ha valahol áttörés lehetséges, az csak a művészet, csak a politika.

S. Zs.: Szerintem a kortárs társadalomra nem érvényesíthető már a diszciplínák, emberi megnyilvánulások szigorú szétválasztása, diszjunkt halmazokba csoportosítása. Nincs olyan, hogy „csak” művészet, „csak” politika, „csak” gazdaság. Ami a kapitalizmust mint egyedüli elképzelhető társadalmi formációt illeti, vannak kételyeim, a jelenlegi működés módját tekintve meglehetősen erős kételyeim: éppen körültekintően mutatkoznak jelei annak, hogy ha valamit nem változtatunk globális szinten a fogyasztói kultúránkon, opcióink csupán arra fognak vonatkozni, hogy miféle katasztrófáknak essünk is áldozatul.

Berszán István (BBTE, Bölcsészkar): Ellentmondást látok abban, hogy egyrészt sajnálkozunk populáris és magaskultúra szétválasztásán, másrészt meg elmondtuk, hogy szempontjaink szerint milyen óriási szakadék van köztük. Ennek az ellentmondásnak az egyik esete az, hogy a demokratikus elvű, politizált irodalom nem reflektál eléggé arra a militáns jellegre, amellyel ez az újfajta érzékelés vagy az eddig szót nem kapott hang megszólaltatása viszonyul azok iránt, akik ezt korábban elnyomták. Sokszor elhangzott, hogy milyen káros a megosztó ideológia, mely fenntartja az ellentéteket, de ez a militáns kiemelés vagy újdonság, amellyel az összes korábbi koncepciótól elhatárolódik, nem egy változata-e ennek a megosztásnak?

S. Zs.: Nem a populáris és a magaskultúra között látok szakadékot, hanem az autonóm művészetként értelmezhető irodalom és a kizárólag profitszerzési szempontok szerint előállított könyvpiari termékek között. Ez talán mégsem a megosztásnak egy újabb változata, hiszen éppen a megosztást, a célcsoportokra osztott, kívülről ránk erőszakolt identitást nehezményezi. Vagy a megosztás elkerülése végett el kellene fogadnom a megosztást? Nem látok más lehetőséget, mint határozottan ugyan, ám a legkisebb mértékben sem „militánsan” ellenállni a fogyasztás szörnyetegének. A militantizmus egyetlen célt képes belátni – gondolj Švejkre mint a militantizmus pompás szétröhögésére –, ám az ellenállás formái rendkívül változatosak lehetnek: új, kreatív, a kereskedelem által még meg nem hódított területek fölfedezése, a perspektívák sűrű váltogatása stb. Egyébként pedig szó nincsen az összes korábbi koncepciótól való elhatárolódásról: az autonóm művészet mindig is, közvetlen vagy közvetett vagy ezerféle más formában társadalomkritika is volt, gondolatmenetembe, amellyel hogy kortárs szerzők felismeréseire hivatkozom, tökéletesen beleillik mondjuk Bahtyin Rabelais-interpretációja, vagy hogy régebbi szerzőt említsek: Nicolaus Cusanus „tudós tudatlanság”-fogalma. De ezt nem önlegitimálásként említem, pusztán jelzem, hogy az elnyomó struktúrák ellen a jófejek egy része mindig tiltakozott (a másik része eladta magát nekik, és propagálta, szépítgette, kamuflálta az elnyomást). Elismerem, ezen a különbségen nem kívánom túltenni magam: van, aki eladja magát, és van, aki nem.

Vass Csaba (Bibó István Társadalomelméleti és -Kutatóintézet, Dunaújvárosi Főiskola): Egy megjegyzésem és egy kérdésem van, kezdem a megjegyzéssel. Régi magyar szerzőink mondták: kár megvénülni, mert az embernek van emlékezete, és tudja, hogy *A spektákulum társadalmát* korábban, kicsit mélyebben és nagyobb összefüggésekben már megírta Marcuse *Az egydimenziós ember* című könyvében. Kérdésem: lehet-e kényszerubbonyban balettozni? Viszonthallottam ugyanis egy meg nem gondolt, a maga helyén politikailag jól meghatározott célokat szolgáló dichotómiát, és itt csatlakozom Istvánhoz [Berszán Istvánhoz]: az előadás a megosztást problematizálta, és szinte semmi másból nem állt, mint megosztásokból. De részt lehet-e venni identitás nélkül bármely demokratikus mozgalomban autentikusan? A magyarság identitását először az osztrákok kérdőjelezték meg kétszáz évvel ezelőtt, majd jött egy fasiszta megkérdőjelezés, mely ugyancsak át akarta gyúrni a magyarság identitását, ezt követően most jött a globális szupremáció ideológiája, mely ugyan nem kifejezetten a magyar identitást akarja megsemmisíteni, hanem minden modern nemzeti identitást. Kérdésem tehát, hogy van-e oka annak, hogy ilyen irodalom egyáltalán sikereket érhet el. A választ, azt hiszem, meg is adtam, de azért kíváncsi vagyok.

S. Zs.: Persze igaza van abban, hogy költői kérdésként közelíti meg a művészetet a kényszerubbony kontextusában. De miért kellene a történelmi folyamatokat kényszerubbonyként megélni? Ezzel éppen az elnyomó hatalmat erősítjük – holott mindig vannak rajta rések, repedések, amelyeket szépen le lehet leplezni, és van olyan hagyomány, amely segít a – hogy metaforájánál maradjak – kényszerubbony kioldásában. Banális példával: ha Kopernikusz nem csinált volna egyebet, mint amit korának hatalmi viszonyai megengedtek, tán ma is azt hihetnénk, hogy körülöttünk forog a világ. Bár nem vagyok biztos abban, hogy kérdését jól értettem, de számomra sem a siker, sem az identitásmegfosztó hatalmak nem legitimálják az identitásbizniszben érdekelt irodalmat. Az identitás nem olyan dolog, amit el lehet venni, vagy meg lehet vásárolni, hiszen ez folyamat (Paul Ricoeur narratív identitásról beszélt), és akkor a magyarság identitásához hozzátartozik az is, hogy mit tett vele a fasiszmus, mit tett ő vele, mit tett vele a Kádár-rendszer, és mit tett ő a Kádár-rendszerrel. Nem vagyunk gyerekek, akik nem szólhatnak bele a felnőttek játszmáiba: mi is

csináltuk mindazt, ami velünk megtörtént. Szerintem éppen az nem tud autentikusan részt venni egy demokratikus mozgalomban, aki identitásának alakulását külső erőkre hárítja.

Tóth I. János (SZTE BTK, Filozófia Tanszék): Játékelméleti közhely, hogy egy dezertáló világban nem lehet kooperálni, aki kooperál, meghal. Egy olyan világban, ahol mindenki a megosztásra épít, ha mi azt mondjuk, hogy nem leszünk megosztók, lehet, hogy erkölcsi szempontból jók leszünk, de biztos, hogy beledöglünk. Egy dezertáló világban dezertálni kell. A kanti kategorikus imperatívusz egy dezertáló világban a biztos balek álláspontja.

S. Zs.: Lehet, hogy a játékelméletben ez így működik, emberi viszonylatokban viszont részint több faktort kell figyelembe venni, részint meg nem biztos, hogy a dolog nyeresről vagy veszteségről szól. Megütöm a fekete, páratlan 17-essel a főnyereményt, veszek belőle egy piros Jaguárt, és belezuhanok az első szakadékba. Szóval halálnemek bőven akadnak – és akkor „mért ne legyenek tisztességes?”

■ JEGYZETEK

1. Az eredetiben: „Ceux qui prétendent que l’animal humain est malfaisant ne veulent que le domestiquer pour en faire, au service de la circulation des capitaux, un salarié morose et un consommateur déprimé.” Alain Badiou: *Petit panthéon portatif*. La Fabrique éditions, Paris, 2008. 8.
2. A civil egyesületek a privát meggyőződések találkozási helyei, javítják ugyan a demokráciakoefficiens, de nem borítják föl a kapitalizmus rögzült hierarchia-mániáját.
3. A 2009 decemberében, Koppenhágában tartott, a globális fölmelegedés megfékezésének stratégiájáról szóló csúcstalálkozó idején, mely nagyjából kudarcot vallott amiatt, hogy sem az Egyesült Államok, sem Kína nem volt hajlandó csökkenteni az üvegházhatású gázok kibocsátását, a következő számításokat tette közzé Andrew Glikson klimatológus: 10 milliárd USD-re volna szükség a globális fölmelegedés megállítására, amely összeg pusztán 0,5 %-át képezi a global entertainmentre szánt összegnek, 0,7 %-át az Egyesült Államok 2008-as hadipari költségvetésének, és 1,4 %-át az USA-bankok válságkezelésének.
4. Erhardt Miklós: *Guy Debord: A spektakulum társadalma*. Liget Galéria, 2004. február 12. – március 18. A kötet ugyancsak a művész fordításában jelent meg végül a Balassi Kiadó Tartóshullám sorozatában, 2006-ban.
5. Rancière a műfajok hierarchiájától, használati restriktióiktól függetlenné vált beszédet nevezti demokratikus beszédmódnak, mely a beszélők egyenlőségére és együttlétük kontingenciájára épül. Jacques Rancière: *La parole muette. Essai sur les contradictions de la littérature*. Hachette Littératures, 1998.
6. Az Európát átjáró, a keleti blokkot fokozott mértékben jellemző etnicista populizmus, agresszív xenofóbia éppen ennek a kiszolgáltatottságnak és beszédképtelenségnek a tünete. David van Reybrouck *Védőbeszéd a populizmus mellett* című esszéje, mely 2009-ben az év legjobb hollandiai esszéjének kijáró Jan Hajlo-díjat elnyerte, a populizmust abból vezeti le, hogy a kulturális elit (jobb- és baloldali egyaránt) magára hagyta az alacsony képzeteket, elintézte őket a multikulturalitás relativizáló szemléletével (hogy például semmi baj, ha valakinek a tévésorozatok nyújtják az esztétikai élményt, az is éppoly jó, mint mondjuk az Iliász). (Magyarul egy interjú olvasható Van Reybrouckkal az *Élet és Irodalom* 2010. január 15-i számában.)
7. Jacques Rancière: *Literature, Politics, Aesthetics: Approaches to Democratic Disagreement*. Interviewed by Solange Guénoun and James H. Kavanagh. *SubStance #92*, 2000. 15–16.
8. „La démocratie est proprement le régime de l’écriture, le régime où l’errance de la lettre orpheline fait loi, où elle tient lieu de discours vivant, d’âme vivante de la communauté.” Rancière: *La parole muette*. Id. kiad. 82–84.
9. James Joyce: *Ulysses*. Fordította Szentkuthy Miklós. Európa Könyvkiadó, Bp., 1986. 39.
10. „Il faut un théâtre sans spectateurs, où les assistants apprennent au lieu d’être seduits par des images, où ils deviennent des participants actifs au lieu d’être des voyeurs passifs.” [Egy nézők nélküli színházra volna szükségünk, ahol a nézők passzív kukkolókból aktív résztvevőkké váltak.] Jacques Rancière: *Le spectateur émancipé*. La Fabrique éditions, 2008. 10. A kötet első fejezete megjelent románul az *Idea* 32-es számában (2009. 12–19.)
11. Dan Perjovschi falfirkája a MoMÁ-ban rendezett egyéni kiállításán (2007. május 2. – augusztus 27., <http://www.moma.org/visit/calendar/exhibitions/24>)
12. 80064 című filmjében a traumának mint testi jelnek a kérdését veti fel: egy volt auschwitz-i fogoly alkarjára újratetovája a számot; a *Szemet szemért* című munkájában ép testű emberek kölcsönzik valamelyik végtagjukat olyanoknak, akiknek az hiányzik; Az ismétlés című performanszban az ember korrumpálhatóságának axiómájához vezető Zimbardo-féle börtönkísérletet próbálja megismételni stb. A budapesti Trafóban 2008 január 25. – március 2. között rendezett kiállításának címe: *Radikális szolidaritás*. Munkáiban a közösség úgy épül föl, hogy minden résztvevőnek kockáztatnia kell. A Trafó-kiállítás kapcsán olvasható interjú: http://tranzit.blog.hu/2008/02/05/radikalis_szolidaritass
13. Tetteiben megnyilvánuló filozófia. Artur Zmijewskivel beszélget Gerald Matt. In: Gerald Matt: *Interviews*. Buchhandlung Walther König, Köln, 2007 @ Gerald Matt. Magyarul: <http://www.trafo.hu/documents/2>, fordította: Erhardt Miklós.
14. Emma Goldmann: Az egyén helye a társadalomban. Fordította Pap Mária. In: Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.): *Az anarchizmus klasszikusai*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2009. 277.

